

HOZIRGI O'ZBEK TILIDA SIFAT YASOVCHI AFFIXSLARNING SEMANTIK DIFFERENSIASIYASI

Atoyeva Shaxnoza

Osiyo Xalqaro Universiteti 1-bosqich magistratura talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada hozirgi o'zbek tilida sifat yasovchi affikslarning semantik differensiasiyasi masalasi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Otdan va fe'ldan sifat yasovchi affikslarning ma'no xususiyatlari, ularning funksional-semantik imkoniyatlari hamda o'zaro farqlanish mezonlari misollar asosida yoritiladi. Shuningdek, affikslarning uslubiy qiymati, semantik soyalanish darajasi va til taraqqiyotidagi o'rni ham tahlil qilinadi. Maqolada mavzuning zamonaviy tilshunoslik uchun dolzarbligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: sifat yasovchi affiks, semantik differensiasiya, derivatsiya, affiksatsiya, morfologiya, derivatsion semantika, o'zbek tili.

Kirish

Tilning leksik boyligi va ifoda imkoniyatlari ko'p jihatdan so'z yasash tizimining rivojlanganlik darajasi bilan belgilanadi. O'zbek tilida so'z yasashning eng faol usullaridan biri affiksatsiya hisoblanadi. Ayniqsa, sifat yasovchi affikslar tilning belgi bildiruvchi birliklarini boyitishda muhim o'rin tutadi.

Sifat so'z turkumi predmetning belgi, xususiyat, holat va munosabatlarini ifodalashi bilan ajralib turadi. Shu bois sifat yasovchi affikslar orqali hosil qilingan birliklar tilning semantik qatlamida muhim rol o'ynaydi. Bu affikslar turli ma'no nozikliklarini ifodalashi, bir-biriga yaqin, ammo farqli semantik soyalarni hosil qilishi bilan xarakterlanadi.

Hozirgi o'zbek tilida sifat yasovchi affikslarning semantik differensiasiyasi masalasi tilshunoslikning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Chunki ayrim affikslar shaklan yaqin bo'lsa-da, ma'no jihatdan farqlanadi, ba'zilar esa o'zaro ma'nodoshdek ko'rinsa ham, funksional chegaralarga ega.

Mavzuning dolzarbligi

Bugungi kunda o'zbek tilining rivojlanishi, uning ilmiy asosda o'rganilishi va normativ tizimini takomillashtirish jarayonida so'z yasash masalalari alohida ahamiyat kasb etmoqda. Sifat yasovchi affikslarning semantik differensiasiyasini o'rganish quyidagi jihatlar bilan dolzarb hisoblanadi:

Birinchidan, tilning zamonaviy rivojlanish bosqichida yangi sifatlar faol ravishda yuzaga kelmoqda. Ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy

jarayonlar natijasida yangi semantik ehtiyojlar paydo bo'lib, bu ehtiyojlar affiksatsiya orqali qondirilmoqda.

Ikkinchidan, ayrim affikslar o'rtasida semantik yaqinlashuv jarayoni kuzatilmoqda. Masalan, -li va -dor, -chan va -qoq affikslari ma'lum ma'noda o'xshashlikka ega bo'lsa-da, ularning qo'llanish doirasi va semantik nozikliklari turlicha.

Uchinchidan, sifat yasovchi affikslar o'zbek tilining stilistik imkoniyatlarini kengaytiradi. Ular orqali ifodaning emotsional-ekspressivligi ortadi, nutqning ta'sirchanligi kuchayadi.

To'rtinchidan, bu masala o'quv jarayoni uchun ham muhimdir. Maktab va oliy ta'lim tizimida so'z yasash mavzusi o'rgatilganda affikslarning semantik farqlari chuqur tahlil qilinmasa, til birliklarining to'g'ri qo'llanishida qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin.

Shu jihatlar mazkur mavzuni nazariy va amaliy nuqtai nazardan dolzarb ekanini ko'rsatadi.

Sifat yasovchi affikslarning umumiy tavsifi

Hozirgi o'zbek tilida sifatlar asosan ikki yo'l bilan yasaladi:

Otdan sifat yasash

Fe'ldan sifat yasash

Bu jarayonda affikslar asosiy vosita vazifasini bajaradi. Har bir affiks o'ziga xos semantik yuklama bilan ajralib turadi.

Sifat yasovchi affikslar nafaqat yangi so'z hosil qiladi, balki predmetga xos belgining turini ham aniqlashtiradi. Masalan, egalik, moyillik, natijaviylik, holat, doimiylik yoki vaqtinchaliklik kabi ma'nolar aynan affiks orqali ifodalanadi.

Otdan sifat yasovchi affikslarning semantik differensiasiyasi

-li affiksi

-li affiksi o'zbek tilida eng mahsuldor sifat yasovchi affikslardan biri hisoblanadi. U asosan "ega bo'lish", "mavjudlik" ma'nosini bildiradi:

bilimli

suvli

shakarli

mazmunli

Bu affiks orqali yasalgan sifatlar predmetning doimiy yoki muhim belgisini ko'rsatadi. -li affiksi semantik jihatdan neytral bo'lib, keng qo'llanadi.

-siz affiksi

-siz affiksi inkor ma'nosini ifodalaydi va -li affiksining antonimi hisoblanadi:

uysiz

tuzsiz

mehrsiz

umidsiz

Bu affiks predmetning ma'lum bir belgidan mahrum ekanini bildiradi. Semantik jihatdan u "yo'qlik" ma'nosini ifodalaydi.

-dor affiksi

-dor affiksi ham egalik ma'nosini bildiradi, ammo u ko'proq kitobiy uslubga xos va ba'zan kuchaytirilgan ma'no beradi:

iste'dodor

ma'nodor

mazmundor

-dor affiksi orqali yasalgan sifatlar ko'pincha baholovchi va ekspressiv xususiyatga ega bo'ladi. Shu jihatdan u -li affiksidan semantik va uslubiy jihatdan farqlanadi.

-chan affiksi

-chan affiksi moyillik, odatlanish yoki ichki xususiyatni bildiradi:

ishchan

tirishqoq (o'xshash ma'noli birlik)

mehribonchan (kamroq qo'llanadi)

Bu affiks shaxsning ichki sifatini, xulq-atvorga oid belgilarini ifodalashda faol ishlatiladi.

Fe'ldan sifat yasovchi affikslarning semantik xususiyatlari

-gan affiksi

Bu affiks sifatdosh shaklini hosil qilib, harakat natijasida yuzaga kelgan belgini bildiradi:

pishgan meva

yozilgan xat

ochilgan eshik

Semantik jihatdan bu affiks natijaviylikni ifodalaydi.

-q (-k) affiksi

Bu affiks harakat natijasida yuzaga kelgan holatni bildiradi:

yopiq

ochiq

siniq

qirqiq

U orqali yasalgan sifatlar ko'pincha statik, turg'un holatni ifodalaydi.

-uvchi (-vchi) affiksi

Bu affiks harakatga moyillik yoki faol belgini bildiradi:

o'ylovchi odam

ishlovchi mexanizm

Bu yerda sifat ma'nosi jarayon bilan bog'liq bo'ladi.

Semantik differensiasiyaniyning asosiy mezonlari
Sifat yasovchi affikslarning o‘zaro farqlanishi quyidagi mezonlar orqali namoyon bo‘ladi:

Egalik va mavjudlik darajasi

-li (umumiy egalik)

-dor (kuchaytirilgan yoki baholovchi egalik)

Moyillik va ichki xususiyat

-chan affiksi shaxsning ichki sifatini bildiradi.

Natijaviylik

-gan, -q affikslari harakat natijasini ifodalaydi.

Uslubiy xususiyat

Ba‘zi affikslar so‘zlashuv nutqida, boshqalari esa kitobiy uslubda faol qo‘llanadi.

Doimiylik va vaqtinchaliklik

-li orqali yasalgan sifatlar ko‘pincha doimiy belgi bildiradi,

-gan orqali yasalgan sifatlar esa vaqtinchalik holatni ko‘rsatadi.

Uslubiy va funksional jihatlar

Sifat yasovchi affikslar nafaqat grammatik, balki stilistik vazifani ham bajaradi.

Xulosa

Hozirgi o‘zbek tilida sifat yasovchi affikslar murakkab semantik tizimni tashkil etadi. Ular orqali hosil qilingan sifatlar turli ma‘no nozikliklarini ifodalaydi. Affikslar o‘rtasidagi semantik differensiasiya quyidagi jihatlarida namoyon bo‘ladi:

egalik darajasining farqlanishi,

ichki va tashqi belgi ifodasi,

natijaviylik va jarayonlilik,

uslubiy xususiyatlarning turlicha bo‘lishi.

Mazkur masalani chuqur o‘rganish o‘zbek tilining nazariy grammatikasini rivojlantirish, ta‘lim jarayonini takomillashtirish hamda derivatsion semantika sohasini boyitish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Kelgusida sifat yasovchi affikslarni korpus lingvistikasi asosida, real nutq materiallari yordamida o‘rganish yanada samarali natijalar berishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
2. Abdurahmonov G‘. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1975.
3. Hojiyev A. O‘zbek tili morfologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1983.
4. Nurmonov A., Mahmudov N. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. –

BRIDGING THE GAP: EDUCATION AND SCIENCE FOR A SUSTAINABLE FUTURE

Toshkent, 2001.